

Тема 3. Іменник як частина мови. Лексико-граматичні категорії іменників

1. Поняття про іменник як частину мови. Лексичне значення, морфологічні ознаки та синтаксична роль іменників.
2. Лексико-граматичні категорії іменника. Категорія істот та неістот.
3. Категорія власних і загальних назв.
4. Категорія конкретності / абстрактності.
5. Збірні іменники.
6. Іменники з речовинним значенням.
7. Одиначні (сингулятивні) іменники.

Література

1. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К.Білодіда. – К., 1969.
2. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. Граматика укр. мови / І.Вихованець, К.Городенська; За ред. І.Вихованця. – К.: Унів. Вид-во „Пульсари”, 2004.
3. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 1994.
4. Горпинич В.О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2000.
5. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993.
6. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988.
7. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. – Морфологія. – Донецьк: донДУ, 1996.

Додаткова література:

1. Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. – К.: Радянська школа, 1974.
2. Леонова М.В. Загальне лексичне і граматичне значення іменника // Укр. мова і літ. в шк. – 1971. - № 7.
3. Леонова М.В. Система семантичних категорій іменника // Укр. мова і літ. в шк. – 1980. - № 12.
4. Ковалик І.І. Про власні і загальні назви в українській мові // Мовознавство. – 1977. - № 2.
5. Вакула Г.Г. Категорія істот і неістот в українській мові // Укр. мова і літ. в шк. – 1965. - № 6.

У сучасному мовознавстві ІМЕННИКОМ – (лат. *substantivum*) кваліфікують слова зі значенням предметності, які характеризуються певними граматичними ознаками, що оформляють цю предметність (роду,

числа, відмінка) і виконують у реченні синтаксичну функцію підмета і додатка.

Ця частина мови розроблена монографічно І.Г.Матвіясом у праці “Іменник в українській мові”.

Серед повнозначних слів іменники мають найтісніший зв'язок з прикметником, числівником, займенником. Усі разом вони становлять клас імен (іменних частин мови), об'єднуючись певними семантичними рисами і синтаксичними функціями.

Кожний іменник, незалежно від свого конкретного значення, виражає опредмечене поняття. Предметність іменника – це його лексичне значення (семантика, вербалізована конкретністю предметів, істот, абстрактністю понять, явищ, ознак, дій, що позначаються іменниками) та суто граматичні категорії – рід, число, відмінок.

Лексичне значення іменників різноманітне:

- назви конкретних предметів, істот, речей (*сестра, дерево, сорочка*);
- назви явищ природи (*дощ, вітер, грім*);
- назви абстрактних понять (*ніжність, радість*);
- якостей (*блакить, височінь, далечінь*);
- властивостей (*доброта, щедрість, щирість, глибінь*);
- дій (*боротьба, читання, ходіння, горіння*);
- стану (*любов, марення*).

До іменників належать аббревіатури: Виши, лавсан, рагс, оскільки вони мають категоріальне значення предметності, вираженої категоріями роду, числа, відмінка. Фактично іменниками є й субстантивовані прикметники і дієприкметники (*минуле, учений, черговий, операційна*), бо вони мають категоріальне значення предметності, можуть виконувати функцію підмета або додатка, замінили залежний характер прикметникової категорії роду на незалежний, тобто втратили здатність змінюватись за родами.

Але кожний іменник має відповідні йому граматичні ознаки: в однині іменник має форму одного з трьох родів (чол., жін., сер.), форму числа (однина і множина), змінюються за відмінками.

Іменникам властиві і широкі синтаксичні можливості: він може виступати в ролі як головних, так і другорядних членів речення. Але найтипівішою для іменника є функція *підмета* (Весняний світанок народжувався повільно) або *додатка* (Дружні оплески вибухнули на привітання молодого співака). Його оформлюють як простий підмет, а також як неузгоджене означення (За високим парканом темніло гілля *дерев*), обставину (Під горою веселками блищав Дніпро), іменну частину присудка (Душа – як *пісня* солов'їна).

2. Лексико-граматичні категорії іменника. Категорія істот та неістот.

Крім *граматичних категорій* (роду, числа й відмінка) для іменника властивий і ряд *лексико-граматичних категорій*, в які групуються слова на основі узагальненого лексичного значення за найбільш характерною ознакою.

Лексико-граматичні категорії (розряди) — групи іменників, які протиставляються за значенням, але мають спільні граматичні засоби вираження роду, числа, відмінка, особи/неособи.

Існує система лексико-граматичних категорій іменника:

- категорія істот – неістот;
- власних і загальних назв;
- категорія конкретності – абстрактності;
- категорія збірності;
- категорія речовинності;
- категорія одиничності (сингулятивності).

Категорія істот та неістот. У системі лексико-граматичних категорій іменника виділяють назви істот і неістот.

Категорія істот/неістот — відношення предметності до граматичного поняття живого і неживого.

Реальне поняття і граматичне поняття живого/неживого не збігаються. Живими з позиції реальності є всі об'єкти, в яких відбувається обмін речовин (іменники назви істот відповідають на питання *Хто?*): *людина, тварини, птахи, комахи, мікроорганізми, рослини*. Але з позиції граматичної іменники, що називають об'єкти рослинного світу, не належать до істот.

До істот у граматичному плані належать назви, що означають:

- неживі предмети: *мрець, покійник*;
- умовні знаки: *туз, валет, козир, ферзь, тура*;
- страви: *смажена гуска, варена курка, печена качка*.

Категорія неістот поширюється на назви неживих предметів, явищ і понять, назв рослинного світу (відповідають на питання *Що?*): абстрактні (*натхнення, буття, свідомість*); збірні (*студентство, людство, мишва*); речовинні (*пісок, цукор*); географічні назви (*Дніпро*).

До неістот належать:

- назви рослин: *дуб, осика, липа, ромашка, кульбаби, кропива*
- назви сукупності людей і тварин: *народ, плем'я, військо, полк, натовп, череда, згряя, отара, рій, гурт*;
- збірні назви: *студентство, молодь, дітвора*;
- іменник *труп*.

Деякі іменники у своїх лексичних значеннях суміщають поняття істоти і неістоти. До них належать:

- 1) назви мікроорганізмів: *досліджують мікробів, бактерій, вірусів і досліджують мікроби, бактерії, віруси*.
- 2) назви неживих предметів, які ототожнюються з назвами осіб: *лялька, покійник, мрець*.
- 3) назви конкретних предметів, які вживаються в переносному значенні як назви осіб з негативною характеристикою: *тюхтій, бовдур, дуб, пень, каблук*. (*Цього пня не переконаєш*).

4) назви абстрактних понять (*дух, геній, тип, тінь*), що вживаються стосовно осіб, набувають морфологічних ознак істот: *Люди вже бачили таких типів (геніїв);*

5) назви конкретних предметів-неосіб, в основі яких лежать назви осіб, можуть зберігати морфологічні ознаки іменників-неістот: *бомбардувальник, розвідник, винищувач, двірник* (як пристрій у автомашині для протирання скла (*збити ворожого бомбардувальника*)).

Для виділення іменників в особливі граматичні категорії самих тільки семантичних ознак не вистачає. Для цього необхідно, щоб ту чи іншу семантичну групу слів об'єднувала наявність певних граматичних ознак. Належність до категорії істот/неістот оформляється і граматично і синтаксично:

1)насамперед через специфіку оформлення в роді: назви істот в українській мові переважно мають корелятивні (співвідношення) форми чоловічого і жіночого роду (*вчитель – вчителька, лікар – лікарка, півень – курка*). Назви ж неістот такої кореляції не мають.

2)назви істот і неістот відрізняються і специфікою оформлення в З.в., яка особливо яскраво виявляється в іменниках II відміни чол. роду із нульовим закінченням.

Іменники чол. роду, що позначають живих істот, у З.в. мають форму, спільну з Р.в. (*слухати Кобзаря, наслідувати вчителя, лектора, навчає студентів*).

Іменники чол. роду, що позначають неживих істот в З.в. мають форму, спільну з Н.в. (*читати “Кобзар”, приніс документ, розглядає подарунок*).

Іменники жіночого та середнього роду назви істот і неістот таке розрізнення форм З.в. мають тільки у множині (*запросили матерів, писали повісті, вітали учасниць, читали оповідання, поставили вікна*). Проте таке розрізнення не завжди є послідовним: окремі назви тварин можуть мати 2 паралельні форми в З.в. (*пасти коней/коні, корів/корови, гусей/гуси,*

овець/вівці). У цих випадках форма Н.в. в літературній мові вживається рідко, але вона є нормативною.

Обидві форми З.в. характерні і для деяких імен, що мають значення предметів (*нагострити ніж(а), купити цукор(у), одержати лист (листа), видно дуб, видно дуба, посадили дуб(а)*), або в яких звичайне значення живого й неживого виявляється не так чітко (*вивчають мікроби (мікробів), бацили і бацил, бактерій і бактерії*). Поширеними у таких випадках є форма Н.в.

3) іменники назви істот і неістот по-різному узгоджуються сполучним словом в підрядному реченні з іменником у головному (*Це книжки, які ми придбали на виставці; Хлопець, якого нам порадили взяти на роботу, виявився дуже порядною людиною; це був учитель, якого ми будемо пам'ятати вічно*).

Іменники *мрець, покійник*, хоч у конкретному своєму значенні живих істот не позначають, однак у мовній практиці трактуються як належні до істот *бачив мерця, покійника*, але *труп*.

Назви неживих предметів можуть набувати ознак живих істот, якщо вони вжиті в переносному значенні: *висміяли бовдурів, зустріли зірок естради, на дахах видно бовдури*.

Менш виразно категорія істот та неістот виражається іншими граматичними ознаками:

1) у Р.в. однини іменники чол. роду з нульовою флексією 2-ї відміни, що належить до назв істот, завжди мають **-а, -я**: *батька, брата, Ковеля*. Назви неістот такої послідовності не виявляють **-а, -я, -у, -ю**: *стола, успіху, малюнка, чаю*.

2) іменники 2-ї відміни назви істот чол. роду в Д.в. однини частіше, порівняно з назвами неістот, вживається із **-ові (-еві)**: *товаришеві, братові, ректорові*.

3) у Н.в. множини форма із **-ове** засвідчується тільки в назвах істот: *панове, братове*.

Категорія власних і загальних назв. Категорія охоплює, з одного боку, слова, які дають індивідуальне найменування, виділяють предмет з ряду однорідних і відмежовують його від інших, з другого боку слова, які називають ряд однорідних предметів.

Іменник “загальна назва” називає предмет за його приналежністю до даного класу або різновиду, тобто як носія ознаки, що об’єднує його з іншими предметами даного класу (*друг, річка, брат, озеро*).

Власні назви – слова або словосполучення, специфічним призначенням яких є позначення індивідуальних предметів безвідносно до їх ознак, тобто без установлення відповідності між властивостями позначуваного предмета й тими значенням або значеннями, які мають або мали ці слова чи словосполучення.

Серед власних назв маємо винятково слова з конкретним значенням. Серед загальних назв є слова як з конкретним, так і з абстрактним значенням.

Групу власних назв складають:

- імена по батькові;
- прізвища;
- прізвиська;
- псевдоніми;
- клички тварин (*Пірат, Мурка, Карат, Космос*);
- географічні назви (*Азія, Альпи, Європа, Карпати, Шевченківський р-н*);
- астрономічні назви (*Чумацький Шлях, Квочка, Велика Ведмедиця*);
- назви всесвітніх та найвищих державних установ і територіально-адміністративних організацій (*ООН, Всесвітня Рада Миру, Народний рух України*);
- назви деяких вищих посад (*Голова Верховної Ради України, Голова Ради Міністрів, Президент України*);
- назви історичних подій, свят, знаменних дат, епох (*Різдво, Новий Рік, Руїна, Відродження*);

- назви книг, газет, журналів, театрів, підприємств, пароплавів (фабрика “Прогрес”, роман “Дума про тебе”, завод “Комунар”);

Усі інші іменники, крім названих, належать до загальних, проте межа між власними і загальними іменниками не завжди постійна. Оскільки вони існують в діалектичній єдності, то цілком природно, що загальні назви переходять у власні і навпаки власні назви можуть вживатися як загальні.

Так, власні назви переходять в загальні, коли втрачають здатність позначати одиничний предмет (дизель, маузер, хуліган, ампер, ватман, хам, шиньйон), а загальні переходять до власних, коли починають позначати одиничний предмет (фабрика “Богатир”, Дизель, Кавун (прізвище), Любов (ім’я), Бостон (місто)).

Різниця між власними і загальними назвами виявляється не лише у плані семантики, а й в граматичному оформленні. На відміну від більшості загальних іменників, які мають корелятивні форми одними і множини, власні назви переважно мають форми однини, зрідка – множини (Карпати, Суми, Черкаси, Гімалаї, Альпи, Чернівці).

Власні назви, для яких характерна форма однини, можуть вживатися у множині лише в окремих випадках:

1)коли треба позначати осіб однієї сім’ї чи роду (сім’я Кайдашів, династія Рюриковичів, Романових);

2)коли мова йде про одноіменні об’єкти (три Наталки, п’ять Марусь, два Петра);

3)коли власні назви вживаються в переносному, метафоричному значенні з певною стилістичною настановою, як узагальнені назви для ряду осіб (Наполеон, Шевченки, Гоголі, Мічуріни, Прометей);

Від власних назв, що мають форму множини, форма однини не утворюється.

Категорія конкретності й абстрактності. Ця лексико-граматична категорія об’єднує слова, що протистоять одне одному за здатністю називати конкретні й абстрактні поняття.

Іменники з конкретним значенням називають факти дійсності, що сприймаються за допомогою органів чуття (*гілка, мед, берег, вода, сніг, дощ*).

Конкретними є також власні назви, окремі термінологічні назви (*протон, нейрон*); назви часових одиниць (*доба, день, місяць*); назви нечітко окреслених просторових понять (*долина, поле, степ*).

Серед іменників з конкретним значенням можна виділити такі основні лексико-семантичні групи:

- 1) назви неживих предметів, які піддаються лічбі (*стіл, олівець*);
- 2) назви неживих речовин, що не піддаються лічбі (*олія, цукор, пісок*);
- 3) назви осіб (*водій, учитель*);
- 4) назви тварин (*вовк, заєць, корова*).

Іменники з абстрактним значенням називають поняття, які усвідомлюються завдяки абстрактному мисленню. Умовно їх можна поділити на:

1) назви понять, що позначають розумові категорії типу (*ознака, властивість, рух, матерія, час, якість*) і категорії, які відображають різні об'єкти і явища предметного світу (*подія, почуття*);

2) назви опредмечених властивостей, станів, процесів, ознак, відношень, взятих в певному абстрагуванні від носіїв цих ознак (*бадьорість, веселість, величина, дружба, доброта, мислення*);

3) іменники-терміни, що виражають своїм значенням різні наукові поняття (*судження, фонема, висновок, лексема*).

Абстрактні іменники відрізняються від конкретних і своєю морфемною структурою, зокрема наявністю у їх складі специфічних суфіксів: -анн, -енн, -інн, -б, -изм, -ість, -ств (-здв, -цтв), -щин, -ізм (*зміцнення, вміння, стійкість, боротьба, героїство, гетьманищина, зелень*). Значно менше абстрактних імен з непохідними основами (*зло, сум, гнів, диво*).

Іменники з абстрактним значенням на відміну від більшості іменників з конкретним значенням не мають здатності утворювати форми 2-х чисел

(однини і множини) і не здатні також сполучатися із кількісними числівниками.

Деякі іменники з абстрактним значенням мають лише форму множини. До них належать:

- 1) іменники на позначення складних дій (*переговори, дебати*);
- 2) назви деяких обрядів і звичаїв (*іменини, заручини*);
- 3) іменники на позначення більш-менш тривалих відрізків часу (*будні, канікули*);
- 4) назви простих грошових сум, що не мають кількісного окреслення (*кошти, фінанси*);
- 5) назви почуттів, переживань (*заздрощі, радощі*).

Хоч окремі абстрактні поняття і можуть виражатися як однинними, так і множинними формами, але ці форми поєднані етимологічно не становлять співвідносних корелятивних форм однини і множини.

Деякі вчені, зокрема І.І.Ковалик, крім власне конкретних і власне абстрактних іменників виділяють ще й проміжний тип: *конкретно-абстрактні назви*. Це назви одиничних предметів, фізичного світу, явищ природи, властивостей конкретних предметів (*ураган, запах, шум*).

Іменники з конкретним значенням, вживаючись в переносному значенні, можуть набувати значення абстрактного:

- корінь дерева (конкр.) – корінь зла (абстр.)
світло лампи – світло науки.

Один і той же полісемантичний іменник в різних значеннях може набувати то характеристики конкретності, то абстрактності (*робота* – назва процесу дії (абстр.), *робота* – твір, *праця* (конкр.))

Категорія збірності. Серед іменників загальних назв з загальних назв виділяється група слів, яка становить лексико-граматичну категорію збірності. Збірні іменники лексично нерозчленовано виражають сукупність

однакових або подібних предметів, що сприймаються як одне ціле (*професура, старостат, студентство, колосся, комахня, листя, волосся*).

Збірні іменники, які позначають сукупність людей, відповідають на питання ХТО?, а ті, що означають сукупність неживих предметів – ЩО?

Збірні іменники поділяються на 2 типи утворень:

1) слова, що співвідносяться з іменниками без збірного значення (*студентство – студент, старостат – староста, генералітет-генерал, ректорат-ректор*);

2) слова, що не мають співвідносних серед незбірних іменників (*хмиз, золото, нафта, брухт, бурячиння, садовина*).

Два типи назв іменують два типи сукупностей. Збірні іменники першого типу називають сукупність, до якої відійшли предмети за істотною ознакою, що означає їх природу. Іменники цього типу утворюються за допомогою суфіксів.

Збірні іменники другого типу називають сукупність, утворену з предметів за неістотною ознакою. Для називання такої сукупності використовується **інше слово**: *град* – атмосферні опади у вигляді сухого льоду; *хмиз* – сухі гілки; метонімічна назва – *срібло*- окрема річ; *виноград* – кущ винограду; Слово, утворене від назви іншого предмета, що пов'язаний з екземпляром сукупності, але до цієї сукупності не належить (*ласощі, садовина*).

Характерною рисою граматичного оформлення збірних іменників є те, що вони *не мають форм множини*, оскільки форма однини називає не один предмет чи особу, а неозначену кількість, що приймається як одне ціле.

Збірні іменники *не можуть сполучатися з кількісними числівниками* і лише в окремих випадках можливе їх вживання з неозначено-кількісними та дробовими числівниками (*½ людства, студентства, багато листя, чимало дітвори*).

З-поміж інших іменників збірні виділяються своїми словотворчими афіксами. Для них характерними є:

-цтв- (-ств-) -й- (історичний суфікс -йа) – *верб'я, клуб'я, колоддя, вороння, віниччя, бадилля, гілля, людство, козацтво, юнацтво;*

-н- – *куркульня, мурашня, комашня, офіцерня;*

-в- (а) – *грошва, мишва, братва, мурашва;*

-от- – *біднота, звірота, кіннота, жінота, парубота, піхота, дрібнота;*

-ин- (-овин-) – *городина, яринá, яровина;*

-инн- (я), (-овинн-)– *кукурудзиння, бобовиння, гарбузиння;*

-ник-, (-няк-) – *чагарник, дубняк, лозняк, дубняк;*

-еч-, -ич- – *малеча, галич, стареча, голеча;*

-ар-, -ор- – *мошкара, дітвора;*

Нульсуфіксальний – *юнь, молодь, нуль.*

Збірні іменники можуть вживатися і з суфіксами, які закріпилися в українській мові внаслідок запозичень:

-ур- – *мускулатура, клавіатура; професура, , апаратура*

-ій- – *інтелігенція; адміністрація, братія, інженерія;*

-ик-, -ік-, -атик- – *проблематика, символіка, топоніміка;*

-ітет- *генералітет;*

-арій- *інструментарій.*

Збірними не можна вважати іменники типу *група, дивізія, ліс, полк, табун, оркестр, виноградник, народ, команда*, і подібні, які хоч і мають значення сукупності, проте позбавлені граматичних ознак збірності, вони вільно сполучаються з кількісними числівниками, мають корелятивні форми одними і множини.

Категорія речовинності. Серед іменників з конкретним значенням виділилася лексико-граматична категорія іменників з речовинним (матеріальним) значенням.

Речовинні назви – це слова, що називають однорідну за своїм складом речовину, яку можна поділити на частини, що мають назву цілого і

підлягають виміру, а не лічбі (*олія – пляшка олії, пионо – мішок пиона, кілограм картоплі. Цибуля, жито, два качани капусти.*).

У межах матеріально-речовинних іменників можна виділити кілька лексико-семантичних груп:

- 1) назви металів, хімічних елементів (*сталь, залізо, кисень, вуглець*);
- 2) назви ліків (*стрептоцид, анальгін, аспірин*);
- 3) назви рідин (*чай, вода*);
- 4) назви тканин (*ситець, шовк, атлас, шерсть*);
- 5) назви рослин, злаків, трав (*льон, звіробій*);
- 6) назви будівельних матеріалів (*асфальт, граніт, деревина*);
- 7) назви продуктів харчування. (*мед, борошно, сало*);
- 8) назви ягід та овочів (*малина, ожина, бузина, морква, картопля*).

Речовинним іменникам властива переважно форма однини. Лише незначна частина їх має множинну форму (*парфуми, вершки, солодоці, дріжджі*).

Однинні ж іменники, утворюючи зрідка множинні форми набувають при цьому і інших відтінків значення:

- 1) починають позначати типи, види, сорти якоїсь маси, речовини, матеріалу (*сік – фруктові соки; вода – мінеральні води*);
- 2) позначають велику кількість маси або речовини (*пісок – навколо лежали піски Сахари; гречка – дозрівали пізні гречки*).

Серед інших граматичних ознак, якими характеризуються речовинні іменники, слід відзначити і те, що іменники 2-ї відміни чоловічого роду з нульовим закінченням із значенням речовини або матеріалу в Р.в. однини із 2-х паралельних флексій, характерних для цієї відмінкової форми, приймають флексію **-у (-ю)** (*піску, граніту, матеріалу, цукру, чаю, атласу*). Сполучаються з неозначено-кількісними числівниками: *багато* води, *чимало* жита.

Категорія одиничності (сингулятивності). Для виділення одного предмета із загальної маси, що виражається іменником категорії збірності чи речовинності, існують одиничні іменники – *сингулятиви*.

Сингулятивні іменники оформляються суфіксом одиничності **-ин**:

солома - соломина, волосина, картоплина, горошина, порошина.

Сингулятивні іменники можуть утворювати і зменшувальні (демінутивні) (зменшено-пестливі) форми *соломинка – соломиночка, сніжинка – сніжиночка.*

Одиничні іменники мають як форму однини, так і множини й узгоджуються з числівниками: *дві горошини, п'ять картоплин*. Без числівників сингулятивні іменники в множині не вживаються: *три ягоди полуниці*.